

УДК 1:3+1:93

Чернієнко В. О.

ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ІДЕНТИЧНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА

Розглянуто проблеми осмислення засад ідентичності соціального суб'єкта. Показано політекономічну складову «етнізму», «расизму» і «сексизму». Стверджується «цензова» категоризація соціального простору.

Ключові слова: ідентичність, категоризація, ценз.

Рассматриваются проблемы осмысления оснований идентичности социального субъекта. Показана политэкономическая составляющая «этнизма», «расизма» и «сексизма». Утверждается «цензовая» категоризация социального пространства.

Ключевые слова: идентичность, категоризация, ценз.

The problems of comprehension principles of social subject's identity are considered. Political and economical component of «ethnism», «racism» and «sexism» is shown. «Census» categorization of social space is approved.

The keywords: identity, categorization, census.

Найгірше, що можна зробити зі словами,
– це підкоритися їм.
Джордж Орвелл

Постановка проблеми. Постійне проектування, подолання наявного буття – от чим ми всі зайняті. Саме проектна діяльність людини приводить до трансформацій соціального, тобто символічного простору. До символічних продуктів належить концепт «ідентичність соціального суб'єкта». Проектна діяльність людини завжди виражена політичною боротьбою за ідентичність, тобто боротьбою за свідомість і самосвідомість. Мова ідентичності неоднозначна, міфологізована й ідеалізована, що робить гранично важкою її адекватну інтерпретацію. Аналітики дискурсу ідентичності змушені звертатися до філософської колізії: «стійкість/мінливість, дискретність/безперервність». Однак проблематика ідентичності соціального суб'єкта виводить на передній план концепт «соціально сконструйованої ідентичності», ідентичності не як «даності», а як «заданості». Саме конструктивістська методологія дозволяє осмислити владу і пафос політики ідентичності, політики за надію на «секс і статус». Цей пафос метафорично висловив російський письменник-сатирик, який філософствує, М. М. Жванецький: «Чого більше за все хочеться, коли влізеш наверх? Плюнути вниз».

Ступінь розробленості проблеми. З Нового часу концептуальні структури, що ми розглядаємо, аналізувалися в контексті традиційної світоглядної проблеми «души» і «тіла». Тому справедливим буде пов'язати ранню теоретичну постановку

осмисленої тут проблеми з модерною філософією свідомості. З творів Дж. Локка («Досвід про людське розуміння», 1689) і Д. Юма («Трактат про людську природу», 1739) традиційно починають історію філософської проблематики ідентичності соціального суб'єкта. Головний пафос цієї проблематики виразився у сумніві абсолютної автономності матриці ідентичності – «*cogito, ergo sum*». Поступово формується потреба теоретиків у розумінні генезису й становлення ідентичності соціального суб'єкта як феномену, що походить від безликої, несвідомої, однак досить осмисленої людиною причини. Праці К. Маркса, З. Фрейда, Е. Еріксона та їхніх послідовників становлять захід, що здійснюється з метою розширення сфери свідомості, щоб у житті соціального суб'єкта більшу роль відігравали усвідомленість та вільний вибір. У цьому вбачається головна цінність цих досліджень. Сучасні аналітики дискурсу ідентичності, наприклад, А. Гідденс, А. Макінтайр, Р. Брубейкер, З. Бауман, В. О. Ядов, Є. І. Головаха, П. І. Гнатенко, Т. С. Воропай, В. І. Палагута, роблять суттєвий внесок у справу розуміння генезису й становлення ідентичності соціального суб'єкта. Однак не всі механізми формування процесів категоризації соціального простору осмислені. Тому кожне нове дослідження ідентичності вважається актуальним.

Метою статті є осмислення особливостей функціонування соціально-політичних засад дослідження ідентичності соціального суб'єкта.

Виклад основного матеріалу статті. Через появу «масового суспільства» в країнах Півночі термін «ідентичність» викликав особливо широкий резонанс. Цей термін швидко подолав дисциплінарні та національні межі, утвердився в журналістському, політичному й академічному дискурсах. Суперечки про ідентичність у соціальних і гуманітарних науках розгорнулися в повну силу на хвилі актуалізації в соціальній науці та практиці риторики «раси, класу й гендера» (див., наприклад, сумісну працю філософів Е. Балібара та І. Валлерстайна «Раса, нація, клас. Двозначні ідентичності», 1988). Вважаємо політекономічний (безпосередньо пов'язаний з капіталістичним виробництвом, розподіленням і вживанням) контекст формування риторики цієї «святої трійці» ключовим пафосом всього сучасного дискурсу ідентичності.

Коли деякі вчені, які пишуть про ідентичність, намагалися відокремити дослідницький процес від політики, моралі та права, то виявилось, що зробити це проблематично. Це привело до ситуації, коли стало необхідним розуміти й пояснювати політико-морально-правовий контекст концептуалізованої ідентичності. Розуміння це приходить з аналізом таких дискурсів ідентичності, як «расизм», «етнізм» і «сексизм». Тоді питання про те, як концептуально конституюються ці дискурси, завжди пов'язане з широким соціокультурним і перш за все політичним (політекономічним) контекстом. Так, наприклад, К. Маркс, який зацікавився гіпотезою Ч. Дарвіна, що викладена у «Походженні видів шляхом природного відбору, або Збереженні сприятливих рас у боротьбі за життя» (1859), сказав відносно деяких параграфів, що побачив капіталістичну систему суперництва і невтручання. Тут, мабуть, продивляється соціопроекція

лібералізму (*laissez faire, laissez passer*). Після опублікування «Походження видів» стало поширюватися відоме поняття «соціального дарвінізму», що полягало у виправданні силових методів у соціальній та економічній політиці. Бо в той час страхи привілейованої еліти бути скинутою безправним нижчим класом («бандою») поширювалися всюди.

Для нашого історичного моменту політико-морально-правовий контекст буде таким. Ранній, ринковий або «неорганізований капіталізм» XVIII – XIX століть створив умови для імперіалізму XX століття з його поділом на три світи: організований капіталізм, державний соціалізм і колонізовану периферію. Сучасний, монополістичний або «організований капіталізм» створює політекономічний фон, на якому розгортаються глобальні колізії вже ультраімперіалізму XXI століття. Неправдиве або правдиве відображення цих колізій і виражається в сучасному соціогуманітарному знанні дискурсом ідентичності.

У стихію сучасного «вавілонського скупчення народів» організований капіталізм вносить свідомий, ідеологічний, режим дроблення на «титультні» та «нетитультні» народи. Мова йде про гнучкість та пристосовуваність організованого капіталізму, коли удар гаситься, відхиляється й дробиться. Це «дробиться» напряду пов'язане з політичною фабрикацією багатьох ідентичностей з метою руйнування перш за все виробничої солідарності як політично найрозвинутішої.

Організований капіталізм роз'єднав клас найманих робітників тим, що з'єднав його в суто національні групи, формуючи робітників як громадян, розділяючи їх за расовою і гендерною приналежністю, стратифікуючи їх за професіями, прив'язуючи до національних, патріотичних ідей та політики «своїх» реформ. За Марксом, на чолі процесу «соціалізації капіталізму» мали встати наймані робітники з розвинутих капіталістичних країн, але виявилось, що їхні реальні інтереси пов'язані з експлуатацією ринкової периферії та її народів. Італійський філософ, журналіст і політичний діяч XX століття А. Грамші («Тюремні зошити», 1979) досліджував труднощі позиційної боротьби у справі створення сприятливих умов для поширення соціалістичної ідеології й укріплення історично нових інститутів.

Організований капіталізм надав економічні поступки, створив громадянське суспільство, парламенти, профспілки, множинні політичні партії, різноманітну народну освіту, чисельні народні газети, різні добровільні організації, через які буржуазна держава могла забезпечувати лояльність небезпечного класу – «банди». Відомий здавна прийом: якщо не можна знищити соціальний рух, то необхідно його очолити і «куди треба» налаштувати. В цьому полягають функції та роль держави організованого капіталізму – комітету, що керує загальними справами всього класу буржуазії, – а саме: захищати капіталізм як від капіталістів, так і від найманих робітників; забезпечувати необхідну інфраструктуру; організовувати конкуренцію, слідкуючи за тим, щоб вона була і не дуже сильна, і не дуже слабка; обмежувати прагнення капіталістів експлуатувати найманих робітників, їхню

схильність знищити клас, який їх же годує.

Організований капіталізм створив свою власну форму соціалізму, яку американський соціолог М. Буравой («Марксизм після комунізму», 1998) справедливо називає «організованим соціалізмом» і яку в нас раніше називали «державним соціалізмом». Це «реальний соціалізм» Радянського Союзу і країн, яких організований капіталізм змусив іти за його стопами (та й було б дивно мати що-небудь інше при глобальному домінуванні капіталізму).

Організований капіталізм створив нові речові виробничі сили, які аналітики описують через поняття мережевого суспільства, щое маніпулює потоками технологій, інформації, фінансів і робочої сили. Тут простір транснаціональних потоків приходить на зміну простору національних місць. Влада укорінюється в таких потоках. Тепер соціальна нерівність визначена доступом до мережевих потоків, і ті соціальні суб'єкти, хто з них виключений, виявляються «нетитульними», маргіналами в негативному значенні цього слова.

Усвідомлення цих умов дозволяє сподіватися, що найоптимальнішою для наукового розуміння сучасних проблем ідентичності буде відмова від аполітизованих соціогуманітарних конструкцій етносу, раси й гендера шляхом введення їх у контекст марксистської теорії соціального конфлікту як найефективнішої у справі критики сучасного соціального status quo (необхідно брати до уваги те, що марксизм бачить своє завдання не в згладжуванні соціальних конфліктів, а в їх науковому усвідомленні, отже, у загостренні для «скорочення і полегшення родових мук історії»). Вважаємо цю думку ключовою, адже і до сих пір критики марксизму (а то й багато його апологетів) пропонують тільки позитивістське прочитання Маркса. «Марксів марксизм», навпаки, протистоїть позитивізму, який доказує можливість існування провісницької соціальної теорії, що змодельована за аналогією з природними науками. Аутентичний марксизм є перш за все критичною соціальною теорією, що становить «відкриту» систему різних форм філософськи навантаженого соціального критицизму.

Вихідною методологічною конструкцією марксистського (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін) і неомарксистського (наприклад, О. Кокс, Р. Томпсон, М. Райх, С. Кастлс, М. Міллер, М. Омі, Х. Уінант, Р. Майлс, М. Буравой) аналізу етнічних, расових і гендерних відносин є економічна структура, спосіб виробництва. Людське життя без виробництва неможливе, але й нині виробництво має антагоністичну, експлуататорську структуру, де відносини панування і підкорення домінують. Як справедливо вважає російський учений Н. Г. Скворцов («Етнічність, раса, спосіб виробництва: неомарксистська перспектива», 1998), расові й етнічні відносини у сучасному світі, з точки зору марксистської методології, не можуть бути зведені до класових відносин, але на них не можна дивитися і як на дещо зовсім автономне від інших соціальних відносин: марксистський, класовий аналіз показує, яким чином расизм може функціонувати в інтересах капіталістів і як расовий антагонізм може підтримуватися та посилюватися в сучасній ринковій економіці, де отримання прибутку є головним

мотивом виробництва.

Марксизм трактує расизм, етнізм і сексизм як форми соціальної нерівності та пригнічення й визнає важливість капіталістичних відносин виробництва для розуміння цих форм. Але марксизм не наполягає на поясненні їх тільки та виключно з точки зору капіталістичного способу виробництва. Тут капіталізм лише загальний соціально-економічний контекст аналізу формування сучасних ідентичностей. Треба просто брати до уваги, що капіталізм, що становиться, відчував економічну потребу в максимально дешевій, якщо не безкоштовній, робочій силі, а отримати таку силу в метрополії було неможливо, що й послугувало соціально-економічною засадою виникнення расового антагонізму. В сучасному капіталізмі цей рух залишається актуальним. У прямих інтересах роботодавців розвивати таку ідеологію, що сприяє процесу пролетаризації та спрощує його. Расизм і расовий поділ праці вигідні для підприємців. За рахунок расистської ідеології поділу (розрізнення), наприклад, білих і чорних (кольорових) найманих робітників їхні спільні інтереси приховуються від них. Ця ідеологія і практика дуже ефективні, оскільки капіталісти погрожують, наприклад, білим найманим робітникам дешевшою працею чорношкірих пролетарів. Прибуток капіталіста залежить від міри обмеження колективної дії найманих робітників. Расизм, основується на ідеї «поділяй і володій», активно використовується роботодавцями для посилення експлуатації праці. Взагалі расова нерівність (як експлуатація етнічних меншин) зберігається з тієї причини, що вона вигідна «титультній», пануючій групі, ставлячи в невикідне положення групу «нетитультну», підкорену.

Але расизм, як здається, не був необхідним (автоматичним) результатом деякого абстрактного капіталізму або історичною випадковістю. Так вийшло.

Класичний расизм (тобто ідентифікаційна категоризація людей або зовнішнє, «ззовні» визначення «їх» або «чужих»; категоризація пов'язана з процесами насильницького виключення «їх») як відношення будується на припущенні та переконанні в тому, що людина якимось чином пов'язана з наслідуваними біологічними і фізичними характеристиками, що відрізняли одну расу від іншої, «одних» від «інших». Тут ідея раси здобуває соціокультурне значення і сенс. Тому для соціальних наук об'єктом дослідження є саме соціальні та культурні наслідки уявлень про те, що зовнішні расові характеристики, що розрізняються, якимось значущим чином відображуються на ментальних, моральних та інших якостях їхніх носіїв. Расовий забобон є соціальною установкою, що розповсюджується в суспільстві шляхом експлуатування класу з метою стигматизації будь-якої групи як нижчої, нетитультної, оскільки в цьому випадку експлуатація такої групи або використання її ресурсів можуть бути виправдані: «хороший індіанець – мертвий індіанець». Так, наприклад, суспільство, як правило, нетолерантне до євреїв, але відчуває расовий забобон відносно негрів. «Титультна» група не любить євреїв взагалі, але любить негрів на їхньому місці. Суспільство прагне асимілювати євреїв, а вони, як правило, цього не бажають (див. цікаву працю К. Маркса «До

єврейського питання», 1844). Негри прагнуть бути асимільованими, але суспільство не бажає цього для них (див. промову М. Л. Кінга 28 серпня 1963 р. «У мене є мрія»).

Відзначимо, що расизм як різновид етноцентризму (етнізм – групова добровільна ідентифікація «нас»; етноцентризм – «ми» – відчуття будь-якої спільності щодо «інших» – є відчуттям, спільним для всіх груп, які функціонують з метою підтримки групової солідарності) у межі приводить до ідеології «Herrenrasse» – «раси панів». Расова диференціація завжди створюється в контексті класової диференціації, у процесі політичної регуляції соціального життя. Раса тому є перш за все політичним конструктом.

Організований капіталізм системно зорює ґрунт, на якому класова свідомість готова пустити коріння. Культивування зміщення звичних робочих місць визиває зміщення і звичних ідентичностей. Капіталізм вже не прагне до універсалізації ідентичності, а створює й культивує етнічні, расові та гендерні різноманітності, і користується ними. Ці ідентичності нестабільні та, отже, для досягнення гуманістичних цілей потребують винаходу нової політики ідентичності. Дослідження розвитку нових форм ідентичності, що політично фабрикується, у «масовому суспільстві» спирається на тезу радикальної ревізії класового аналізу та включення в нього розглядання тих суспільних рухів, що мобілізують інші форми ідентичності, відмінні від класової. Сьогодні автори, які пишуть про ідентичність, намагаються розкрити тему «образів» етнізму, расизму й сексизму через вивчення застосування різних культурних форм (наприклад, літератури, СМІ, живопису) в конструюванні цих образів.

За фабрикацією ідентичностей у політичній практиці стоїть їх гіпостазування в політичній теорії, що, у свою чергу, шукає засади у філософії, оскільки остання працює з абстрактними тотальностями або ідентичностями. За цим не ховається містичний зв'язок. Філософія з давніх-давен сама базується на політиці, моралі та праві (лише ледь більше ста років як деякі філософські системи намагаються базуватися й на науці також). Тому філософія і сьогодні так само партійна (див. детальніше проблематику партійності філософії), як і дві з половиною тисячі років тому. Філософи лише уявляють, що розробляють абсолютно самостійну область. В дійсності ж філософія, як й інші форми свідомості, є ідеальним відображення економічної боротьби людей, перш за все за матеріальні ресурси, але не безпосереднє, як це відбувається в політиці, моралі та праві, а опосередковане, тобто відображення від політики, моралі та права. Тому й можливий зворотній зв'язок, тобто вплив філософії (зокрема філософії історії) на політику ідентичності.

Висновок. Як стає тепер зрозумілим, до відомого часу тема ідентичності не була предметом теоретичної свідомості, зміна і вибір ідентичності проходив стихійно: економічні моменти були приховані «за» свідомістю. Із утвердженням капіталізму, ліквідацією станової суспільної структури і побудовою суто економічно розчленованого суспільства суспільна боротьба проявляється в

ідеологічній боротьбі за свідомість, тобто в боротьбі за ідентичність, а саме за укриття або викриття антагоністичного характеру суспільства (тут борються два інтернаціонали – праця і капітал). Ця боротьба, боротьба у способі виробництва, є нервом сучасної трансформації соціального, символічного простору: кому вважатися і бути титульною спільністю, а кому нетитульною, тобто кому панувати в способі виробництва, а кому підкорюватися. Ценз як умова, що обмежує участь особистості в здійсненні тих або інших прав, – ось остання політична форма визнання приватної власності, отже, ідентичності як «даності». Тому з боку політичного відображення світу ідентичність є символічний засіб об'єднання з «одними» і дистанціювання від «інших» (проти кого дружити будемо?), тобто ідентичність є головним концептом економічної культури, де люди «мислять грошима», а саме цензом, вартістю або гідністю, маючи на увазі (уявляючи) їхню різну кількість у різних людей і народів.

Отже, політика ідентичності – це політика включення («нас») і виключення («їх»). «Етнізм», «расизм», «сексизм» – неявним чином пов'язані з класовими суперечностями капіталістичного способу виробництва, де на його «неорганізованому» етапі було прагнення зробити ідентичність універсальною, а на «організованому» – створювати різнорідності й відмінності. Транснаціональні групи великого бізнесу заохочують за допомогою грантів створення локальних позаполітичних (позавиробничих) груп. Політично ангажовані теоретики пропонують образ фрагментованого світу, у якому мобільні індивіди створюють нестабільні ідентичності, що відірвані від виробничих відносин. Абсолютизація в соціальних теоріях категорії відмінності вигідна в політекономічному плані. Для «правильно» сформованої реїфікованої свідомості, наприклад, є національні пролетаріати, але немає світового пролетаріату. Реїфікована свідомість «за деревами не бачить лісу». Рух діалектичної тоталізації в дослідженні підміняється наявними тотальностями, їх гіпостазуванням.

І останнє. Ступінь усвідомлення прогресивних суспільних тенденцій та приведення своїх дій у відповідність до них обумовлюється ступенем досконалості свідомості та самосвідомості соціального суб'єкта, отже, його політикою ідентичності. Політичні ж процеси сполучаються з теоретизуванням навколо проблеми прав людини на власну ідентичність. Тоді сенс самовизначення сучасних соціальних суб'єктів полягає в трансформації ідентичності з «даності» в «завдання» і в наділенні діючих осіб правовою відповідальністю за наслідки їхнього самовизначення.